

Stadsbeeld **EMANCIPATIE** in Rotterdam

IDEM
ROTTERDAM

Emancipatie in Rotterdam

Het Stadsbeeld Emancipatie in Rotterdam geeft een overzicht van de beschikbare feiten en cijfers over de positie van mannen en vrouwen in Rotterdam. Waar mogelijk schetsen wij een beeld van de Rotterdamse situatie in de context van landelijke gegevens. Het Stadsbeeld presenteert met name formele gegevens uit onderzoek en beleid. Waar dit soort gegevens ontbreken, geven wij ook signalen uit het veld weer, van organisaties en personen die specialistische kennis hebben.

In de keuze van onderwerpen hebben we ons laten leiden door de bestaande politieke en bestuurlijke discussies enerzijds, en door de lacunes in deze discussies anderzijds. Dat betekent dat zowel voor de hand liggende thema's als minder vaak besproken onderwerpen de revue passeren. Zo besteden we aandacht aan thema's zoals arbeidspositie, economische zelfstandigheid, geweld, de verdeling van zorgtaken, verborgen vrouwen en mannen en jong moederschap.

Mis je bepaalde informatie of onderwerpen? Laat het ons weten via info@idemrotterdam.nl. De Stadsbeelden worden regelmatig geactualiseerd.

Het Stadsbeeld Emancipatie in Rotterdam is een uitgave van IDEM, expertisecentrum integratie, discriminatie en (lhbt-) emancipatie.
www.idemrotterdam.nl

Versie: maart 2018

Samenvatting

Emancipatie is een brede term, die verschillend wordt geïnterpreteerd door overheden, organisaties en individuen. Over het algemeen hangt emancipatie samen met ideeën over keuzevrijheid, zelfbeschikking en de autonomie van een persoon. Vaak houdt emancipatie verband met het verbeteren van de positie van vrouwen, maar er wordt ook steeds vaker over mannenemancipatie gesproken.

Arbeidspositie

De arbeidspositie van Rotterdamse vrouwen verschilt van die van Rotterdamse mannen. In Rotterdam heeft 61% van de vrouwen die kunnen werken een betaalde baan van meer dan twaalf uur per week. Dit geldt voor 75% van de mannen. Dit hangt onder andere samen met opleidingsniveau en migratieachtergrond. Rotterdamse vrouwen werken vaker in deeltijdbanen dan mannen. 69% van de deeltijdbanen is bezet door vrouwen. Mannen bezetten 73% van alle voltijdbanen.

Financiën

Vrouwen in Rotterdam zijn minder vaak economisch zelfstandig dan Rotterdamse mannen, maar het verschil lijkt geleidelijk af te nemen. In Rotterdam is 61% van de bevolking economisch zelfstandig. Dit geldt voor 69% van de mannen en 53% van de vrouwen. Toch is 60% van de doelgroep van het gemeentelijke armoedebeleid vrouw. Ook is bekend dat vrouwen met een migratieachtergrond vaker van een uitkering leven dan de mannen (10,6% tegen 8,5%). Er zijn grote verschillen binnen de groep met een migratieachtergrond.

Geweld

Rotterdamse vrouwen ervaren meer onveiligheid dan mannen. Bovendien hebben vrouwen en mannen met verschillende vormen van geweld te maken. 38% van de Rotterdamse vrouwen ervaart soms tot vaak onveiligheid, tegen 26% van de mannen. Mannen hebben vaker te maken met bedreiging dan vrouwen, en vrouwen hebben vaker te maken met seksuele intimidatie. In 2012 zijn er in totaal 7600 meldingen van huiselijk geweld in de stad. Ook gaat er specifieke aandacht uit naar verborgen vrouwen in de stad. Niet alleen vrouwen, maar ook mannen kunnen in isolement en onder dwang leven.

Onderwijs

De onderwijspositie van meisjes is gemiddeld beter dan die van jongens. Jongens volgen vaker speciaal basisonderwijs dan meisjes (7,3% tegen 3,5%). In het voortgezet onderwijs volgens jongens ook relatief vaker speciaal onderwijs en praktijkonderwijs. Meer vrouwen (32%) dan mannen (28%) volgen hoger onderwijs. Dit komt vooral doordat meer vrouwen op hbo niveau studeren.

Gezondheid

Vrouwen kampen met andere gezondheidsproblemen dan mannen. In Rotterdam zijn de risico's voor moeder en kind rondom geboorte hoger dan in andere grote steden. Rotterdamse meisjes hebben vaker overgewicht. Daarnaast hebben vrouwen vaker dan mannen last van depressie en angststoornissen (10% tegen 5%). Ook is gebleken dat de perinatale sterfte (doodgeboorte van een foetus of sterfte van een baby in de eerste levensweek) in Rotterdam hoger ligt dan bij de rest van de G4 en het landelijke gemiddelde. Het risico hierop is nog eens 20% tot 30% groter wanneer de vrouw in een achterstandswijk woont. Moedersterfte komt in Rotterdam ook relatief vaak voor.

Jonge moeders

Jonge moeders worden als extra kwetsbaar beschouwd. 5,9% van de Rotterdamse vrouwen in de leeftijd 16 – 23 jaar is moeder. Er zijn verschillen onder deze groep die samenhangen met migratieachtergrond.

Introductie

Kernbegrip: emancipatie

Emancipatie is een brede term, die verschillend wordt geïnterpreteerd door overheden, organisaties en individuen. Over het algemeen hangt emancipatie samen met ideeën over keuzevrijheid, zelfbeschikking en de autonomie van een persoon. Het idee is dan dat iemand niet beperkt mag worden door anderen in zijn of haar zelfstandigheid en vrijheid. Tegelijkertijd is er aandacht voor de sociaal-economische positie en culturele context van een persoon of een groep, die voor een achterstand zorgen of die het moeilijk maken om zelfstandig en vrij te leven.

Over het algemeen hangt emancipatie samen met ideeën over keuzevrijheid, zelfbeschikking en de autonomie van een persoon.

Vaak wordt emancipatie in één adem genoemd met het verbeteren van de positie van vrouwen. Tegenwoordig is er ook steeds meer aandacht voor de emancipatie van mannen. Hieronder valt zowel het betrekken van mannen om de emancipatie van vrouwen te bereiken als aandacht voor de unieke manier waarop sociale en culturele verwachtingen en rolpatronen mannen kunnen beperken.

Structuur

In dit Stadsbeeld wordt eerst de invulling van de gemeente Rotterdam aan de term emancipatie toegelicht. Daarna worden verschillende thema's die belangrijk zijn voor emancipatie besproken. Het Stadsbeeld heeft de volgende indeling:

- Rotterdamse aanpak
- Thema 1: Arbeidspositie
- Thema 2: Financiën
- Thema 3: Geweld
- Thema 4: Onderwijs
- Thema 5: Gezondheid
- Thema 6: Zorgtaken en mantelzorg
- Thema 7: Jonge moeders
- Thema 8: Discriminatie
- Thema 9: Mannenemancipatie

Rotterdamse aanpak

In het Rotterdamse beleid wordt emancipatie vooral begrepen als de mogelijkheid om vrije keuzes te maken en om gelijkwaardig mee te doen met de Rotterdamse samenleving. Het huidige college van B en W besteedt aandacht aan emancipatie in een aantal nota's en beleidsregels. De belangrijkste zijn de beleidsregel Volwaardig Meedoen 2016-2018 en de Nota Integratie 010 uit 2015. In beide documenten is het uitgangspunt dat alle Rotterdammers gelijk en volwaardig mee moeten kunnen doen aan de Rotterdamse samenleving, ongeacht geslacht of seksualiteit. Daarnaast is er het actieprogramma Veilig Thuis 2015-2018 en de Nota prostitutie en seksbranche uit 2015 die ook relevant zijn voor het thema emancipatie. Met het actieprogramma is het belangrijkste doel om geweld in afhankelijkheidsrelaties te bestrijden. Hierbij wordt specifiek gelet op seksueel geweld, huiselijk geweld en praktijken die voortkomen uit strenge traditionele opvattingen zoals eengerelateerd geweld. De Nota prostitutie en seksbranche is erop gericht om misstanden in de Rotterdamse seksbranche aan te pakken, en om de positie van sekswerkers in de stad te versterken.

In vergelijking tussen de vier grote steden in Nederland hebben Rotterdamse vrouwen het minst vaak betaald werk voor meer dan twaalf uur per week.

De Rotterdamse definitie van emancipatie en daarbij de nadruk op zelfstandigheid en keuzevrijheid komt in grote mate overeen met het landelijke Emancipatiebeleid 2013-2016.

De Rotterdamse definitie van emancipatie en daarbij de nadruk op zelfstandigheid en keuzevrijheid komt in grote mate overeen met het landelijke Emancipatiebeleid 2013-2016.

Minister van Engelshoven van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft toegezegd in het eerste kwartaal van 2018 een nota op te stellen met daarin informatie over het emancipatiebeleid van het kabinet Rutte III. Een verschil met het eerdere landelijke emancipatiebeleid en het beleid van Rotterdam, is dat in deze stad

het zwaartepunt ligt op groepen met een migratieachtergrond. Met de Nota prostitutie en seksbranche loopt Rotterdam vooruit op een voorstel tot een landelijke wetwijziging van de regulering van prostitutie en het bestrijden van misstanden. Deze wetwijziging is vertraagd. In het regeerakkoord van het kabinet Rutte III wordt aangegeven dat het wetsvoorstel Regulering prostitutie zal worden aangepast. Wat de effecten hiervan zullen zijn op het Rotterdamse beleid is nu nog ongewis.

Emancipatie thema's

Hieronder bespreken we 7 thema's die belangrijk zijn voor emancipatie.

1. Arbeidspositie

De arbeidspositie van Rotterdamse vrouwen verschilt van die van Rotterdamse mannen. Hieronder gaan we in op verschillende indicatoren waarin dit verschil tot uiting komt.

Arbeidsparticipatie

De arbeidsparticipatie van Rotterdamse vrouwen is lager dan die van Rotterdamse mannen. In Rotterdam heeft 61% van de vrouwen die kunnen werken een betaalde baan van meer dan twaalf uur per week.¹ Dit geldt voor 75% van de mannen. In vergelijking tussen de vier grote steden (G4) in Nederland, hebben Rotterdamse vrouwen het minst vaak betaald werk voor meer dan twaalf uur per week. De netto arbeidsparticipatie van zowel Rotterdamse vrouwen als mannen ligt onder het landelijke gemiddelde. Dit terwijl Rotterdamse vrouwen (67%) en mannen (75%) veel vaker dan andere Nederlanders (36% en 50%) aangeven ambitieus te zijn en het belangrijk vinden om veel te bereiken binnen het werk.²

Rotterdamse vrouwen werken vaker in deeltijdbanen dan mannen.³ 69% van de deeltijdbanen is bezet door vrouwen. Mannen bezetten 73% van alle voltijdbanen. Dit geldt met name voor de leeftijdsgroep van 27 tot 55 jaar. In de leeftijdsgroepen daaronder of boven is de verdeling tussen vrouwen en mannen in relatie tot deel- of voltijdwerk gelijkmatiger. Jonge vrouwen combineren vaker dan mannen een kleine baan van 11 uur of minder per week met

een opleiding.⁴ Voor jonge mannen is het volgen van onderwijs vaker de enige activiteit.

De mate van arbeidsparticipatie hangt onder andere samen met opleidingsniveau en migratieachtergrond, waarbij de verschillen tussen lager opgeleide mannen en vrouwen bijzonder groot zijn. 82% en 86% van de hoger opgeleide vrouwen en mannen hebben betaald werk voor meer dan twaalf uur per week.⁵ Binnen de groep lager opgeleiden is er een duidelijk verschil tussen vrouwen en mannen. De netto arbeidsparticipatie van deze Rotterdamse vrouwen is slechts 37%. Voor de lager opgeleide mannen is het 63%. Vrouwen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond hebben het minst vaak een baan voor meer dan twaalf uur per week (38%).⁶ Mannen met deze achtergrond hebben een veel hogere netto arbeidsparticipatie, namelijk 64%. Ook zijn er verschillen tussen generaties. Hoger opgeleide vrouwen uit de tweede generatie met een Turkse of Marokkaanse achtergrond zijn in toenemende mate actief op de arbeidsmarkt.⁷

Zelfstandig ondernemen

Rotterdamse mannen starten vaker als ondernemer dan Rotterdamse vrouwen. Van alle Rotterdamse ondernemers die startten in 2012 is 36% vrouw en 64% man.⁸ Vrouwelijke ondernemers werken vooral in de niet-commerciële sector zoals zorg, onderwijs en adviesdiensten. Een opvallende ontwikkeling is dat in toenemende mate vrouwen met een migratieachtergrond starten als ondernemer in de stad, met name vrouwen met een Turkse, Marokkaanse, Irakese en Duitse achtergrond.

Beroepsniveau en arbeidsduur

Binnen Rotterdam zijn er tussen vrouwen en mannen niet veel verschillen wat betreft het beroepsniveau.⁹ Er is echter wel een in het oog springend verschil tussen Rotterdam en de andere G4-steden. Rotterdam heeft het minste aandeel vrouwen dat werkt op hoger (24%) en wetenschappelijk niveau (13%), en het grootste aantal vrouwen dat werkt op elementair (8%) en laag niveau (21%).

In vergelijking tot de andere G4 steden heeft Rotterdam het minste aandeel vrouwen dat werkt op hoger en wetenschappelijk niveau.

De arbeidsduur van Rotterdamse vrouwen is relatief hoog. 46% van de Rotterdamse vrouwelijke werkzame beroepsbevolking (23 – 64 jaar) heeft een baan voor minimaal 33 uur per week.¹⁰ Landelijk geldt dit voor gemiddeld 32% van de vrouwen. Vaak hangt de arbeidsduur samen met het beroepsniveau. Een lager beroepsniveau betekent dat er minder uur wordt gewerkt per week. Het is dus opmerkelijk dat een groot deel van de Rotterdamse vrouwen een relatief hoge arbeidsduur heeft, terwijl er maar weinig vrouwen werken op een hoog of wetenschappelijk beroepsniveau. Dit wordt mogelijk verklaard door de aanzienlijke hoeveelheid éénpersoonshuishoudens in Rotterdam.

Het is opmerkelijk dat een groot deel van de Rotterdamse vrouwen een relatief hoge arbeidsduur heeft.

Topposities

In het landelijke Emancipatiebeleid 2013-2016 wordt hoog ingezet op het bevorderen van vrouwen in topposities.¹¹ De meeste aandacht gaat uit naar het geringe aantal vrouwen in de raad van toezicht en raad van bestuur van Nederlandse bedrijven, maar ook in de (semi-) publieke sector worden hoge posities minder vaak door een vrouw bekleed. Daarom heeft minister Bussemaker (Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) een streefpercentage van 30% gesteld voor het aandeel vrouwen in topposities, zowel in de privé als in de publieke sector.

Er zijn geen Rotterdamse cijfers bekend over het aandeel vrouwen op hoge posities bij bedrijven en maatschappelijke organisaties. Wel weten we dat bijna 70% van de Rotterdamse vrouwen vindt dat het aantal vrouwen in topposities moet toenemen, tegen minder dan 50% van de Rotterdamse mannen.¹² Mannen denken vaker dat vrouwen en mannen gelijke kansen hebben om een hoge functie te bereiken, namelijk 53%. Bij vrouwen is dat 42%. Op gemeentelijk overheidsniveau zien we dat 13 van de 45 gemeenteraadsleden vrouw zijn.¹³ Dit is 33% en ligt daarmee iets boven het landelijke gemiddelde van 28%.¹⁴ Twee

Er zijn geen Rotterdamse cijfers over vrouwen in hoge posities bij bedrijven en organisaties.

van de tien fractievoorzitters zijn vrouw. Er is geen enkele vrouwelijke wethouder.

Werkloosheid

Vrouwen zijn vaker werkloos dan mannen in Rotterdam.¹⁵ Sinds de crisis van 2008 is het werkloosheidspercentage van beide groepen naar elkaar toegegroeid, maar de effecten van bezuinigingen in sectoren waar vrouwen oververtegenwoordigd zijn, zoals zorg en onderwijs, zorgen voor een tegenovergestelde tendens.

Werkloosheid hangt naast gender samen met onder andere leeftijd, migratieachtergrond en opleidingsniveau. Vrouwen met een migratieachtergrond zijn vaker werkloos dan gemiddeld.¹⁶ Dit is vooral zo onder vrouwen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. De eerste generatie vrouwen is relatief vaker werkloos (10%) dan de tweede generatie (6%).¹⁷ De werkloosheid is doorgaans ook groter onder lager opgeleide vrouwen en mannen (8,5% en 4%) dan hoger opgeleide vrouwen en mannen (3% en 2,5%). Van de werkloze vrouwen in Rotterdam is bijna de helft laagopgeleid.

Ook in Rotterdam-Zuid zijn vrouwen oververtegenwoordigd in de werkloosheidsstatistieken. Onder andere met het Nationaal Programma Zuid wordt op Zuid extra aandacht besteed aan werkloosheid onder bewoners. Het blijkt dat 58% van de laagopgeleide werkzoekenden zonder baan in Rotterdam-Zuid vrouw is, en dat driekwart een eerste generatie migrant is.¹⁸ Het gebrek aan vervoersmogelijkheden is een belangrijke factor in werkloosheid.¹⁹ 79% van de laagopgeleide werkloze vrouwen in dit gebied heeft een auto noch een fiets. Voor mannen is het 21%. Het gebrek aan vervoersmogelijkheden belemmert het vinden van werk, geeft 31% van de werklozen in Rotterdam-Zuid aan. Met name vrouwen en jongeren wijzen hierop.

Het gebrek aan vervoersmogelijkheden is een belangrijke factor in werkloosheid op Zuid.

Arbeidsmarktdiscriminatie

Vrouwen ervaren meer discriminatie op grond van geslacht dan mannen op landelijk niveau.²⁰ Ongelijke behandeling en negatieve bejegening worden daarbij door vrouwen en mannen even frequent ervaren, maar er zijn belangrijke verschillen in waar en door wie dat gebeurt. Terwijl mannen met name discriminatie door de politie ervaren, wat samenhangt met etnisch profileren, ervaren vrouwen dit vooral op de werkvloer. Zwangerschapsdiscriminatie komt regelmatig voor, net als loonongelijkheid en ongewenste bejegening.

De Rotterdamse Omnibusenquête laat daarnaast zien dat het aantal vrouwen dat zich gediscrimineerd voelde in 2016 bijna verdubbelde ten opzichte van 2015, en oploopt tot 29%.²¹ Vrouwen voelen zich aanzienlijk vaker dan mannen gediscrimineerd op grond van hun geslacht.

Erotische dienstverlening

De arbeidspositie van sekswerkers, zowel in het vergunde deel als in het illegale circuit, is kwetsbaar. Dit komt onder andere door de grote mate van anonimiteit van sekswerkers en het weinige contact tussen sekswerkers en overheidsinstanties.²² Sinds 2005 is de tippelzone op de Keileweg gesloten en geldt een verbod op straatprostitutie in heel Rotterdam. Daarnaast is raamprostitutie niet toegestaan. De gemeente heeft eerder ingezet op versterkte samenwerking tussen betrokken overheidsorganisaties om de handhaving binnen deze industrie te verbeteren en mensenhandel tegen te gaan. In Rotterdam zijn ongeveer 300 prostituees (man, vrouw of transgender) werkzaam met een vergunning.²³ Over het illegale deel van de erotische sector zijn geen cijfers beschikbaar. Wel is bekend dat voornamelijk mensen met een Roemeense of Bulgaarse nationaliteit in de illegaliteit werken.

Met de Nota prostitutie en seksbranche 2015 wil de gemeente misstanden tegengaan en de positie van sekswerkers versterken, door onder andere de leeftijd voor prostituees te verhogen van 18 naar 21 jaar. Hiertoe is ook in juni 2015 een laagdrempelig informatiepunt voor sekswerkers opgezet, genaamd Door2door,

dat is ondergebracht bij Humanitas. Ook voert de gemeente een strikt beleid op het wel of niet toestaan van nieuwe locaties. Met name in Rotterdam-Zuid en Rotterdam Centrum mogen zich voorlopig geen nieuwe seksinrichtingen vestigen.

2. Financiën

De financiële situatie van mannen en vrouwen heeft invloed op de mate waarin zij zelf keuzes kunnen maken over de inrichting van hun leven. Omdat de situaties van mannen en vrouwen van elkaar verschillen, belichten wij hieronder een aantal kernindicatoren op het gebied van financiën.

Economische zelfstandigheid

Vrouwen in Rotterdam zijn minder vaak economisch zelfstandig dan Rotterdamse mannen, maar het verschil lijkt geleidelijk af te nemen. Iemand wordt als economisch zelfstandig beschouwd wanneer hij of zij betaald werk heeft en daarmee 70% verdient van het maandelijkse netto minimumloon. In Rotterdam is 61% van de bevolking economisch zelfstandig. Dit geldt voor 69% van de mannen en 53% van de vrouwen.²⁴ Een grote piek in de stijging van het aandeel economisch zelfstandige vrouwen in Rotterdam kwam voor in de periode 2005-2008.²⁵ Dit komt overeen met landelijke ontwikkelingen. Na 2008 is het aandeel economisch zelfstandige vrouwen op landelijk niveau veel langzamer gestegen, van 46% in 2005 tot 54% in 2015.²⁶ Vanwege bezuinigingen in de zorg en het onderwijs raken vrouwen in toenemende mate werkloos. In dit licht bezien is de langzame toename van economische zelfstandigheid onder vrouwen kwetsbaar. Het aantal mannen dat op landelijk niveau economisch zelfstandig is, is teruggelopen van 70% in 2007 naar 65% in 2014.²⁷

In de periode 2003 – 2010 is het percentage economisch zelfstandige vrouwen gestegen.

Armoede en laag inkomen

Rotterdamse vrouwen lopen een hoger risico op armoede en een laag inkomen dan mannen. Gezinnen met een vrouw aan het hoofd hebben twee keer zo vaak een laag inkomen dan gezinnen met een man aan het hoofd.²⁸ Een

laag inkomen hangt samen met de koopkracht, en is afgeleid van het bijstandsniveau voor een alleenstaande. 36% van de vrouwen met een zelfstandig huishouden heeft een laag inkomen versus 18% van mannen met een laag inkomen. Een derde van de vrouwen met een zelfstandig huishouden en een laag inkomen is 65 jaar of ouder, bij mannen is dit een kwart. De bron van inkomsten voor mannen met een laag inkomen is vaak een werkloosheids- of arbeidsongeschiktheidsuitkering, terwijl dit voor vrouwen vaak een pensioen, bijstand of betaald werk is.²⁹ In de huishoudens met een laag inkomen leeft ongeveer een kwart van alle thuiswonende Rotterdamse kinderen.

Sinds januari 2012 is de inkomensgrens van het Rotterdamse armoedebeleid verlaagd van 120% van het wettelijk minimumloon naar 110% van het wettelijk sociaal minimum.³⁰ Dit

Bijna 60% van de doelgroep van het Rotterdamse armoedebeleid is vrouw.

betekent dat ongeveer 15.000 huishoudens niet langer onder de doelgroep van het armoedebeleid vallen. 17% van de Rotterdamse huishoudens

leeft van een inkomen tot het sociale minimum.³¹ Dit geldt voor ruim 1 op de 5 minderjarige kinderen. Bijna 60% van de doelgroep is vrouw.³²

Uitkeringsgerechtigden

Rotterdamse vrouwen met een migratieachtergrond leven vaker van een uitkering dan de mannen met een migratieachtergrond (10,6% tegen 8,5%).³³ Er zijn grote verschillen binnen de groep Rotterdammers met een migratieachtergrond. Het percentage vrouwen en mannen met een Dominicaanse achtergrond is bijvoorbeeld beduidend hoger met ook een groot verschil tussen vrouwen en mannen: respectievelijk 28% en 45%. Daarentegen zijn er bijna geen verschillen tussen Rotterdamse vrouwen (22%) en mannen (21%) met een Marokkaanse achtergrond. Ook blijkt dat de tweede generatie veel minder vaak uitkeringsgerechtigd is dan de eerste generatie.

Vrouwen hebben een kleinere kans op werk dan mannen.³⁴ Wanneer mannen en vrouwen

een WW-uitkering ontvangen, vinden mannen vaker werk of worden vaker zelfstandige. Daarnaast komen zij na de WW vaker dan vrouwen in de bijstand. Vrouwen daarentegen stromen na een WW-uitkering vaker uit de beroepsbevolking. Dit betekent dat zij geen werk hebben en geen uitkering ontvangen.

3. Geweld

De (on)veiligheidsbeleving van vrouwen en mannen verschilt. Ook hebben vrouwen met andere vormen van geweld te maken dan mannen. Dat is het geval in de context van seksueel en gendergerelateerd geweld, maar ook bij andere vormen van geweld. Hieronder worden de kerngegevens over geweld en veiligheid in de Rotterdamse context besproken.

Veiligheid

Vrouwen voelen zich vaker onveilig dan mannen in Rotterdam, maar recente gegevens ontbreken.

38% van Rotterdamse vrouwen ervaart soms tot vaak onveiligheid, tegen 26% van de mannen.

Jaarlijks wordt de beleving van veiligheid getoetst met de Rotterdamse Veiligheidsmonitor. Er wordt daarbij echter niet gekeken naar mogelijke verschillen tussen de beleving van vrouwen en mannen. De meest recente Rotterdamse emancipatiemonitor uit 2013 heeft hier wel naar gekeken op basis van cijfers over de periode 2006 – 2011. Hieruit blijkt dat 38% van de vrouwen soms tot vaak onveiligheid ervaart, tegen 26% van de mannen.³⁵ De beleving van onveiligheid is bij beide groepen gestegen, bij mannen sneller dan bij vrouwen. Vrouwen voelen zich vaker onveilig in hun eigen buurt dan mannen (30% tegen 20%).

Daarnaast hebben Rotterdamse mannen vaker te maken met bedreiging dan vrouwen (11% en 7%).³⁶ 5% van de mannen is in de vijf jaar voorafgaand aan het onderzoek aangevallen, tegen 4% van de vrouwen. Daarentegen kent twee derde van de vrouwen de dader persoonlijk. Dit komt overeen met landelijke cijfers, waaruit blijkt dat de dader van fysiek of seksueel geweld tegen vrouwen vaak een bekende (familie of vriend(in)) is van het slachtoffer.³⁷ 5% van de Rotterdamse vrouwen geeft aan te maken te

hebben gehad met seksuele intimidatie, tegen 1% van de mannen.

Straatintimidatie

Meisjes en vrouwen lopen in Rotterdam geregeld aan tegen seksuele intimidatie op straat. Om dit probleem grondig in kaart te brengen, heeft de gemeente een onderzoek laten verrichten door de Erasmus Universiteit.³⁸ Uit dit onderzoek blijkt dat 84% van de Rotterdamse vrouwen tussen 18 en 45 jaar in het afgelopen jaar last had van een vorm van straatintimidatie (fluiten, sissen, roepen, beledigen, om seks vragen, achternalopen of in het nauw drijven). Een kleiner deel van de vrouwen (44%) geeft aan uitingen meegemaakt te hebben die "irriteerden, tot last waren, kwetsten, beledigden, bedreigden, of beperkten in hun gevoel van persoonlijke vrijheid".

In juni 2017 lanceert de gemeente het actieplan 'Aanpak Seksuele Straatintimidatie 2017-2019'.³⁹ Deze aanpak bestaat uit diverse maatregelen die onder 4 pijlers vallen: strafbaarstelling; handelingsperspectief voor slachtoffers en omstanders; aanpak van daders op straat; bewustwording. Een van de maatregelen die die wordt voorgesteld is om per 1 januari 2018 straatintimidatie strafbaar te stellen via een wijziging van de Algemene Plaatselijke Verordening (APV). De gemeente Amsterdam heeft dat al gedaan. In aanloop naar dit verbod heeft de gemeente Rotterdam per 1 juli 2017 vier extra bijzondere opsporingsambtenaren (boa's) aangesteld, die zich bezighouden met de handhaving. Ook is er een campagne gestart gericht op de bewustwording van het feit dat seksuele straatintimidatie niet normaal en niet acceptabel is, inclusief een app om straatintimidatie te melden.

Huiselijk geweld

In 2012 zijn in totaal 7600 meldingen gedaan van huiselijk geweld in de stad, wat neerkomt op 124 per 10.000 Rotterdammers.⁴⁰ In 2013 registreerde het Advies- en Steunpunt Huiselijk Geweld 54 meldingen van eergelateerd geweld.⁴¹ In werkelijkheid is de omvang waarschijnlijk groter dan het aantal meldingen. Huiselijk geweld kan zowel fysiek, geestelijk of seksueel zijn. Dit soort geweld vindt plaats in de

privésfeer, waarbij de dader een familielid of partner is van het slachtoffer. Partnergeweld valt hier dus onder huiselijk geweld, net zoals kindermishandeling en geweld tegen ouderen. Cijfers over de etnische achtergrond van daders en slachtoffers zijn niet beschikbaar. Ook zijn er geen wetenschappelijke bewijzen dat huiselijk geweld meer of minder voorkomt bij gezinnen met een migratieachtergrond.⁴²

Volgens de registratie van de politie zijn slachtoffers van huiselijk geweld veel vaker vrouw dan man, maar landelijk onderzoek nuanceert dat beeld. Vanaf 2009 kan de Rotterdamse politie het geslacht van het slachtoffer en de dader registreren. In 2012 is 65% van de huiselijk-geweld-incidenten gericht tegen een vrouwelijke (ex-)partner en 8% tegen mannelijke (ex-)partners.⁴³ Een landelijke studie naar slachtoffers van huiselijk geweld in de periode 2007-2010 laat zien dat 40% van de slachtoffers man is. Het dominante beeld dat daders mannen zijn en slachtoffers vrouwen, verklaart mogelijk het verschil in geregistreerde meldingen qua geslacht in Rotterdam.⁴⁴ Er is wel enige aandacht voor mannelijk slachtofferschap in Rotterdam. Sinds juli 2008 kennen de G4 een speciale mannenopvang met in totaal de capaciteit om 40 mannen op te vangen.⁴⁵ In Rotterdam is dit ondergebracht bij Stichting Arosa. Deze stichting verzorgt ook vrouwenopvang.

Sinds juli 2008 kennen de G4 speciale mannenopvang met in totaal de capaciteit om 40 mannen op te vangen.

Beleid gemeente

Het actieprogramma Veilig Thuis 2015-2018 is een veelomvattend plan waarmee de gemeente geweld in afhankelijkheidsrelaties wil bestrijden. Het focust met name op de bestrijding van huiselijk geweld en kindermishandeling.

Als onderdeel van het actieprogramma 2015-2018 zijn er twee speciale centra opgericht in Rotterdam, namelijk het Centrum Seksueel Geweld (in 2015) en het Centrum Huiselijk Geweld (in 2016). In beide centra komen politie,

het Openbaar Ministerie, een juridisch adviseur, forensische arts en maatschappelijk werk samen om het slachtoffer zo goed mogelijk te helpen.

Het Centrum Huiselijk Geweld is opgericht in navolging van een in Amerika, Engeland en Jordanië beproefd recept genaamd 'Family Justice Centre'. Een aantal geïnterviewde hulpverleners in het onderzoek naar verborgen vrouwen in Delfshaven raadde deze benadering aan. Medewerkers van instanties die zich bezighouden met huiselijk geweld zitten hier op één plek. Dit zorgt ervoor dat effectiever gehandeld kan worden en het slachtoffer in plaats van de dader centraal staat.

Functioneren Veilig Thuis Rotterdam Rijnmond

Iedereen die te maken heeft met huiselijk geweld of kindermishandeling in Rotterdam kan contact opnemen met Veilig Thuis Rotterdam Rijnmond. Dat kunnen slachtoffers zijn maar ook omstanders of professionals. Veilig Thuis geeft advies, ondersteunt, doet onderzoek en brengt vervolgotrajecten op gang om de situatie voor alle betrokkenen veiliger te maken. Echter, in april 2017 concluderen de Inspectie Jeugdzorg en de Inspectie voor de Gezondheidszorg dat Veilig Thuis Rotterdam Rijnmond een onvoldoende scoort als het gaat om de onderzoeken en het inzetten van vervolgotrajecten.⁴⁶ Het duurt volgens beide inspecties te lang voor meldingen worden beoordeeld en vervolgstappen worden genomen. Ook de kwaliteit van mensen en materiaal is onder de maat. Veilig Thuis Rotterdam Rijnmond dient een verbeterplan op te stellen en uit te voeren. Uit de hertoets eind 2017 van de inspectie blijkt dat de kwaliteit van deels is verbeterd. Er zijn echter nog steeds lange wachtlijsten voor onderzoeken. Daarom beoordeelt de inspectie de uiteindelijke kwaliteit van Veilig Thuis Rotterdam Rijnmond als 'matig'.

Schadelijke traditionele praktijken

Het actieprogramma Veilig Thuis 2015-2018 besteedt specifieke aandacht voor oudermishandeling en schadelijke traditionele praktijken. Schadelijke traditionele praktijken zijn vormen van geweld, verminking en

onderdrukking die voortkomen uit conservatieve tradities en opvattingen over seksualiteit en man-vrouwrollen. Uitingvormen van schadelijke traditionele praktijken zijn: eegerelateerd geweld; huwelijksdwang en achterlating (in land van herkomst); huwelijkse gevangenschap: vastzitten in een religieus huwelijk (ook na een scheiding); leven in gedwongen isolement (verborgen vrouwen); vrouwelijke genitale verminking (vrouwenbesnijdenis).

De gemeente Rotterdam heeft in actieprogramma Veilig Thuis 2015-2018 een aparte actielijn voor de aanpak van schadelijke traditionele praktijken. In 2016 heeft de gemeente Rotterdam de Vervolgaanpak schadelijke traditionele praktijken gelanceerd waarin deze actielijn nader wordt uitgewerkt. Hieronder gaan we nader in uitingvormen van schadelijke traditionele praktijken: verborgen vrouwen en eegerelateerd geweld.

Verborgen vrouwen en eegerelateerd geweld

Sinds 2012 gaat in Rotterdam specifieke aandacht uit naar verborgen vrouwen. De gemeente schat dat 200 tot 300 vrouwen in Rotterdam in een vorm van gedwongen isolement leven.⁴⁷ Het onderwerp verborgen vrouwen

Geen Nederlands spreken, een lage opleiding hebben of analfabeet zijn, gehandicapt zijn, en het hebben van een afhankelijke rechtspositie maken vrouwen extra kwetsbaar.

kwam op de beleidsagenda door een studie van het Verwey-Jonker Instituut naar Amsterdamse vrouwen die in gedwon-

gen isolement leven.⁴⁸ Dit Amsterdamse onderzoek was aanleiding voor de gemeente Rotterdam om een onderzoek naar verborgen vrouwen in Rotterdam te laten verrichten door Femmes for Freedom. In dit Rotterdamse onderzoek worden verborgen vrouwen gedefinieerd als "vrouwen in een afhankelijkheidsrelatie die gedwongen in lichte, matige of ernstige isolatie leven en veelal slachtoffer zijn van een vorm van directe of indirecte opsluiting, dan wel intimidatie, huiselijk geweld en/of dwangarbeid".⁴⁹ De onderzoekers vonden dat het merendeel van de verborgen vrouwen een niet-westerse migratieachtergrond heeft. Dit

hangt mogelijk samen met het feit dat Delfshaven grotendeels bestaat uit inwoners met een niet-westerse migratieachtergrond. Ook geven de geïnterviewde hulpverleners aan verborgen vrouwen te kennen zonder migratieachtergrond, bijvoorbeeld vrouwen die leven in een streng christelijke omgeving.

In 2013-2014 deden de gemeente Rotterdam en Kenniscentrum Emancipatie DonaDaria de pilot studie 'InZicht' om in kaart te brengen hoeveel verborgen vrouwen er in Delfshaven wonen. Zij kwamen uit op 60 vrouwen, waarvan een klein aantal 'feitelijk opgesloten' leeft.⁵⁰ Deze pilot is in 2015 ook in Feijenoord uitgevoerd en geëvalueerd. Mogelijk wordt 'InZicht' stedelijk uitgerold.

De gemeente Rotterdam heeft een aanpak ontwikkeld om het probleem van verborgen vrouwen aan te pakken. Centraal in deze aanpak staan sleutelpersonen: professionals of vrijwilligers die het vertrouwen binnen de eigen of een andere etnische gemeenschap hebben en mogelijke verborgen vrouwen kunnen signaleren en bereiken.⁵¹ Sleutelpersonen worden daarbij ondersteund door experts uit de wijkteams.

Het tegengaan van eengerelateerd geweld en het isoleren van verborgen vrouwen staat hoog op de agenda van het huidige college

Het aanpakken van eengerelateerd geweld en het isoleren van verborgen vrouwen staat hoog op de agenda van het huidige college van B en W.

van B en W. Onder andere wordt dit expliciet in de Integratienota 010 en het Collegeakkoord 2014-2018 besproken. Met de beleidsregel Volwaardig Meedoen in Rotterdam 2016-2018 wordt er onder andere ingezet op het leren van de Nederlandse taal om vrouwen uit hun isolement te laten komen. Ook het bespreekbaar maken van 'taboeonderwerpen' staat centraal in deze beleidsregel. Huwelijks dwang, huwelijks gevangenschap en isolement zijn daarom ook besproken tijdens de dialogen van de Integratietour.

Voor professionals in de gezondheidszorg, onderwijs, kinderopvang, maatschappelijke ondersteuning, jeugdzorg en justitie heeft Movisie, het landelijke kennisinstituut op het gebied van sociale vraagstukken, in juni 2016 een factsheet uitgebracht.⁵² Dit document helpt om vormen van eengerelateerd geweld te signaleren en geeft handvatten over hoe te handelen bij vermoedens van eengerelateerd geweld.

Verdrag van Istanbul

Op 1 maart 2016 trad voor Nederland in werking het Verdrag van de Raad van Europa inzake het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld, kortweg het 'verdrag van Istanbul'. Het verdrag van Istanbul bevat gedetailleerde verplichtingen om geweld tegen vrouwen te voorkomen en te bestrijden.⁵³ Zo wordt in het verdrag benadrukt dat een gendersensitieve aanpak van geweld tegen vrouwen nodig is om geweld effectief te voorkomen en te verhelpen. Aangezien de aanpak van huiselijk geweld in Nederland is neergelegd bij gemeenten, zijn zij het die vooral met het verdrag aan de slag moeten. Verplichtingen uit het verdrag zijn onder meer: het voeren van een genderbewust beleid, het verzamelen van statistische gegevens, het doen van onderzoek en preventie. Voor slachtoffers moeten specifieke voorzieningen beschikbaar zijn. Gemeenten moeten het werk van maatschappelijke organisaties en het maatschappelijk middenveld erkennen, stimuleren en ondersteunen. De gemeente Rotterdam heeft nog niet aangegeven in hoeverre het gemeentebeleid voldoet aan de verplichtingen uit het verdrag.

Verborggen mannen

Geïsoleerd en onder dwang leven treft niet alleen vrouwen maar ook mannen. Er bestaan dan ook specifieke projecten gericht op kwetsbare mannen. De hulpverleners die geïnterviewd werden in Delfshaven gaven aan ook verborgen mannen te kennen, maar deze groep kon niet met de studie meegenomen worden.⁵⁴

Niet alleen vrouwen, maar ook mannen kunnen geïsoleerd en onder dwang leven.

In 2011 ontwikkelde het Rotterdamse Centrum Voor Dienstverlening (CDV) het project 'Echte Mannen', gericht op het bereiken van geïsoleerde en kwetsbare mannen.⁵⁵ Dit zijn mannen die een sociaal geïsoleerd bestaan leiden vanwege het verlies van een baan, een scheiding, en een mogelijke opeenstapeling van problemen zoals verslaving en dak- of thuisloos zijn. Vanwege maatschappelijke verwachtingen en rolpatronen voor mannen, zijn deze mannen kwetsbaar voor isolement en daarom ook moeilijk te bereiken. Het project van het CDV is erop gericht genderrolpatronen bespreekbaar te maken, te doorbreken en het vergroten van (beroeps)vaardigheden. In 2012 won het project de Tom Sebastiaan Gansprijs, die tweejaarlijks wordt uitgereikt aan een persoon of organisatie die succesvol een actueel maatschappelijk probleem aanpakt.⁵⁶

4. Onderwijs

Onderzoek in Rotterdam laat zien dat er duidelijke verschillen zijn tussen vrouwen en mannen in het onderwijs. Ook zijn er verschillen in de studierichting die jongens en meisjes kiezen.

Onderwijsniveau

De onderwijspositie van meisjes is gemiddeld gezien beter dan die van jongens. Rotterdamse jongens volgen vaker speciaal basisonderwijs dan meisjes (7,3% tegen 3,5%).⁵⁷ In het voortgezet onderwijs volgens jongens ook relatief vaker speciaal onderwijs en praktijkonderwijs. Binnen de groep 'meisjes' zijn er verschillen die samenhangen met migratieachtergrond. Meisjes met een Dominicaanse, Bulgaarse of Antilliaanse achtergrond volgen vaker speciaal of praktijkgericht onderwijs dan andere meisjes. Er is weinig verschil tussen het percentage jongens en meisjes dat hoger voortgezet onderwijs volgt. Wel is het zo dat meisjes met een Kaapverdiaanse of Iraakse achtergrond vaker een havo of vwo opleiding volgen dan jongens met deze achtergrond.⁵⁸ Binnen de groep leerlingen met een Poolse, Roemeense of Bulgaarse achtergrond is dit weer andersom: van deze gemeenschappen

De onderwijspositie van meisjes is beter dan die van jongens.

Vrouwen kiezen vaker voor studierichtingen als gedrag & maatschappij en gezondheidszorg.

volgen jongens vaker onderwijs op havo- of vwo-niveau.

Schoolverzuim komt het meest voor bij jongens, en bij eerste generatie jongeren.⁵⁹ Het verzuim neemt toe vanaf 13 jaar en na de overgang van het basisonderwijs naar de middelbare school.

Na het voortgezet onderwijs, kan er verder gestudeerd worden op lager (mbo) en hoger niveau (hbo en wo). Er zijn in Rotterdam geen noemenswaardige genderverschillen op lager niveau.⁶⁰ Wel zien we dat meer vrouwen (32%) dan mannen (28%) hoger onderwijs volgen.⁶¹ Dit komt vooral doordat meer vrouwen op hbo-niveau studeren. Dit komt overeen met landelijke ontwikkelingen, die ook laten zien dat vrouwen vaker dan mannen hoger onderwijs volgen. In Rotterdam is naast het toegenomen aandeel hoger opgeleide vrouwen sinds 2006 (destijds nog 29%), ook een toename te zien van lager opgeleide vrouwen met een niet-westerse migratieachtergrond.

Studierichting

In Rotterdam zijn op alle onderwijsniveaus verschillen met betrekking tot de studierichting die langs genderstereotype lijnen verdeeld zijn. Op het vmbo en mbo zijn jongens oververtegenwoordigd in de richting 'techniek', en meisjes in de richting 'zorg en welzijn'.⁶² Op hoger onderwijs niveau kiezen vrouwen vaker voor studierichtingen als gedrag & maatschappij en gezondheidszorg, en mannen voor economie en techniek. In het landelijke Emancipatiebeleid 2013-2016 is specifieke aandacht voor het doorbreken van stereotypen bij studie- en beroepskeuze. In Rotterdam zijn er ook initiatieven die tot doel hebben om bepaalde opleidingen en beroepen aantrekkelijker te maken. Een voorbeeld is Port Angels, een initiatief om het werken in de haven en industrie aantrekkelijk te maken voor vrouwen. Het is opvallend dat er andersom, op stedelijk niveau, geen initia-

tieven zijn die bepaalde sectoren, zoals de gezondheidszorg, interessanter maken voor mannen.

5. Gezondheid

De laatste paar jaar is er op landelijk niveau steeds meer aandacht voor gezondheidsverschillen tussen vrouwen en mannen. Hierbij wordt in toenemende mate erkent dat sommige aandoeningen meer of minder bij vrouwen voorkomen, en dat vrouwen en mannen anders kunnen reageren op behandelingen en medicijnen.⁶³ Hieronder gaan we kort in op enkele van deze gendergerelateerde gezondheidskwesties.

Gezondheidsproblemen

In Rotterdam hebben meisjes vaker overgewicht, met name meisjes met een Turkse, Antilliaanse of Arubaanse achtergrond.⁶⁴ Daarentegen drinken en roken Nederlandse meisjes en jongens zonder migratieachtergrond vaker dan meisjes of jongens met een migratieachtergrond. Overgewicht komt in de stad bij de helft van de bevolking voor. Daarmee heeft Rotterdam het hoogste percentage aan bewoners met overgewicht (48%) en met ernstige obesitas (14%) binnen de G4. In de G4 komt overgewicht vaker bij vrouwen voor dan bij mannen.

Rotterdamse jongens tussen de 4-12 jaar hebben vaker dan meisjes psychosociale problemen.⁶⁵ Ook meisjes en jongens met een migratieachtergrond hebben hier een grotere kans op dan andere Nederlandse meisjes en jongens. Dit verandert weer als ze ouder worden. Van de 12-15 jarigen hebben Nederlandse meisjes zonder migratieachtergrond een grotere kans op psychosociale problemen.

Vrouwen in Rotterdam hebben vaker dan mannen last van depressie en angststoornissen.

Vrouwen in Rotterdam hebben vaker dan mannen last van depressie en angststoornissen (10% tegen 5%).⁶⁶ Dit komt overeen met landelijke cijfers, waaruit blijkt dat vrouwen twee keer zo vaak lijden aan depressie dan mannen.⁶⁷ Bovendien uit depressie zich anders bij vrouwen, en reageren vrouwen ook anders op

medicijnen en behandelingen dan mannen. Om dit beter in kaart te brengen, heeft minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Schippers in januari 2016 toegezegd te investeren in verder onderzoek naar depressie bij jonge vrouwen en tieners. Landelijke onderzoeken hebben al eerder uitgewezen dat vrouwen met een migratieachtergrond, met name een Turkse of Marokkaanse achtergrond, een grotere kans hebben op geestelijke gezondheidsproblemen.⁶⁸

Gender sensitieve gezondheidszorg

De gezondheidszorg is niet altijd even goed afgestemd op de behoefte van vrouwen als op die van mannen. Dit is een onderwerp dat landelijk voor veel discussie zorgt. Vrouwen hebben bijvoorbeeld 60% meer kans op bijwerkingen van geneesmiddelen dan mannen. In 54% van de gevallen van een hartinfarct bij een vrouw wordt dit niet als een hartinfarct herkend omdat de symptomen bij vrouwen anders zijn dan bij mannen.⁶⁹ Minister Schippers van Volksgezondheid, Welzijn en Sport heeft in september 2015 dan ook haar steun uitgesproken voor het erkennen van man/vrouw verschillen in gezondheidsklachten en mogelijke behandelingen.

Zwangerschap en geboorte

Sommige aspecten van de Rotterdamse reproductieve gezondheidszorg blijken negatief uit te pakken voor vrouwen en baby's. De perinatale sterfte (dodgeboorte van een foetus of sterfte van een baby in de eerste levensweek) ligt in Rotterdam hoger dan in de G4 en het landelijke gemiddelde.⁷⁰ Het risico hierop is 20% tot 30% groter wanneer de vrouw in een achterstandswijk woont. Moedersterfte komt in Rotterdam relatief vaak voor, met 21 moeders die overlijden binnen 42 dagen na de bevalling op de 100.000 in Rotterdam en gemiddeld 10,8 op landelijk niveau.⁷¹ Binnen de G4 is moedersterfte het hoogst in Rotterdam. Vrouwen met een niet-westerse achtergrond en vrouwen die ouder zijn dan 35 jaar hebben hier een verhoogde kans op.

Binnen de G4 is moedersterfte het hoogst in Rotterdam.

In maart 2016 brengt de gemeente Rotterdam het Actieprogramma Stevige Start 2016-2020 naar buiten.⁷² Dit programma is gericht op het verbeteren van de kansen voor pasgeboren Rotterdammers en kinderen tot vier jaar. Het focust zich daarbij onder andere op het in beeld krijgen van risicofactoren van zwangere vrouwen, het verlagen van het aantal te vroeg geboren en te licht geboren baby's en ondersteuning van ouders in de opvoeding om zo psychosociale problemen bij het kind te voorkomen.

6. Zorgetaken en mantelzorg

De verdeling van zorgetaken tussen partners en mantelzorg zijn belangrijke onderwerpen voor emancipatie. Deze verdeling houdt verband met stereotype genderrollen en is een van de oorzaken van verschillen in arbeidsparticipatie tussen mannen en vrouwen. Hieronder bespreken we eerst de verdeling van zorgetaken en vervolgens het onderwerp mantelzorg.

Zorgetaken

Landelijk staat vooral de verdeling van zorgetaken in de aandacht, als onderdeel van het Emancipatiebeleid 2013-2016. Dit heeft te maken met de zorg voor de kinderen, maar ook met de huishoudelijke taakverdeling. Het kabinet wil bijdragen aan het doorbreken van stereotype genderrollen en stimuleren dat zorgetaken meer gelijk verdeeld worden. Een 'traditionele' verdeling van zorgetaken binnen een huishouden is een mogelijke belemmering voor de arbeidsparticipatie van vrouwen.

Uit de Rotterdamse Omnibus enquête 2016 blijkt dat een kwart van de geënquêteerden het eens is met de stelling dat vrouwen geschikter zijn dan mannen om kinderen te verzorgen.⁷³ Bijna de helft van de Rotterdammers is het met de stelling oneens.

De peuterspeelzaal en kinderverblijven kunnen belangrijke voorzieningen zijn in de emancipatie van moeders en vaders. Er zijn echter grote verschillen in de mate waarin Rotterdammers gebruik maken van kinderopvang. In 2011 maakte 80% van de Rotterdamse ouders minstens één dagdeel per week gebruik van een

vorm van kinderopvang.⁷⁴ Ouders met een Marokkaanse of Turkse achtergrond maken wekelijks gebruik van de peuterspeelzaal, terwijl ouders zonder migratieachtergrond of van Antilliaanse afkomst het minst gebruik maken van de peuterspeelzaal. Ouders zonder migratieachtergrond maken daarnaast vaker gebruik van opvang door grootouders dan ouders met een migratieachtergrond. Op landelijk niveau blijkt dat vooral huishoudens met een hoog inkomen gebruik maken van formele kinderopvang, terwijl lage of middeninkomens hier minder gebruik van maken en dit soms ondervangen met informele opvang.⁷⁵

Combinatiedruk en vrije tijd

Uit een in 2016 gepubliceerd landelijk onderzoek weten we dat 1 op de 5 werkenden met een zorgtaak (voor een kind of mantelzorg) moeite hebben met het combineren van hun werk en de zorgtaak.⁷⁶ Vrouwelijke werknemers (22%) ervaren dit vaker dan mannen (16%). Zelfstandigen ervaren meer combinatiedruk (24%) dan werknemers in loondienst (19%). Er zijn geen gegevens bekend over combinatiedruk in de Rotterdamse context.

Eveneens landelijk onderzoek naar de vrijetijdsbesteding van vrouwen en mannen laat zien dat vrouwen evenveel vrije tijd hebben als mannen, maar dat zij meer tijdsdruk ervaren.⁷⁷ Namelijk, een gevoel van gejaagdheid en drukte. Dit hangt mogelijk samen met het feit dat de vrije tijd van vrouwen vaker versnipperd is, en die vrije tijd ook een groot deel van de tijd doorbrengen met hun kinderen. Daardoor zijn zij ook in hun vrije tijd gericht op zorgen. Dit hangt deels samen met een derde conclusie uit dit onderzoek, namelijk dat vrouwen ook in hun vrije tijd meer gericht zijn op de wensen en het welzijn van anderen. Dit wordt ook wel 'emotionele arbeid' genoemd.

Mantelzorg

Vrouwen verlenen vaker en meer mantelzorg dan mannen. In Rotterdam is meer dan 60% van de mantelzorgers

vrouw.⁷⁸ Van hen is 71%

Vrouwen, ook in Rotterdam, verlenen vaker mantelzorg dan mannen en dit kan leiden tot overbelasting.

overbelast, tegen 29% van de mannen die mantelzorg verlenen. Van alle Rotterdamse vrouwen verricht 23% mantelzorg en is 5% van alle vrouwen een zwaar- of overbelaste mantelzorger.⁷⁹ Dit geldt respectievelijk voor 15% en 3% voor alle Rotterdamse mannen. Naast vrouw, zijn Rotterdamse mantelzorgers vaak 45-75 jaar oud, hebben geen migratieachtergrond en hebben vaker geen betaald werk.

Uit een landelijke studie blijkt dat in 2014 23% van de vrouwen en 15% van de mannen in de leeftijd 23-65 jaar zorgden voor een inwonende zieke of oudere.⁸⁰ Het aandeel van vrouwen is hoger, omdat dochters vaker informele zorgtaken op zich nemen dan zoons.

De ambitie van het kabinet om een participatiemaatschappij te realiseren heeft geleid tot een groter beroep op de mantelzorg. De bezuinigingen in de zorg zullen de noodzaak tot mantelzorg nog verder vergroten. Landelijke vrouwenorganisaties, zoals de Nederlandse Vrouwen Raad, waarschuwen voor het risico dat de participatiemaatschappij en bezuinigingen in de zorg als ongewenst effect heeft dat de werkdruk voor vrouwen toeneemt.⁸¹ Aangezien zij nog steeds het leeuwendeel aan 'informele' zorgtaken verrichten, al dan niet bovenop hun betaalde werk, is de kans groot dat mantelzorg voor het merendeel op de schouders van vrouwen terecht komt. De Nederlandse Vrouwen Raad adviseert de overheid daarom om gemeenten te begeleiden in het ontwikkelen van specifiek beleid dat genderspecifiek is en erop gericht dat vrouwen in de gemeenten niet nog meer en ongelijk verdeelde zorgtaken verrichten.

7. Jonge moeders

Jonge moeders worden vaak als extra kwetsbaar beschouwd, zowel ten aanzien van de zorg voor hun kinderen als in brede zin. In Rotterdam gaat speciale aandacht uit naar de situatie van mogelijke risicogroepen. Sinds 2013 wordt niet alleen gekeken naar jongeren tot en met 23 jaar met een Antilliaanse en Marokkaanse achtergrond, maar ook naar jongeren met een Surinaamse, Turkse, Kaapverdische, Poolse, Bulgaarse, Roemeense, Dominicaanse, Somalische en Iraakse achtergrond.⁸² Er is

daarbij ook aandacht voor jong moederschap. Het is opvallend dat niet naar jong vaderschap wordt gekeken.

5,6% van de Rotterdamse vrouwen in de leeftijd 16 – 23 jaar is moeder.⁸³ Jonge moeders hebben vaker een Dominicaanse (22%), Somalische (24%), Antilliaanse (15,4%), Kaapverdische, (10,7%) of Surinaamse (9,6%) achtergrond. Daarentegen is het aantal moeders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond (4,9% en 3,6%) lager dan het Rotterdamse gemiddelde. Jonge moeders zijn ook vaker van Poolse of Bulgaarse komaf, en hebben veel minder vaak een Iraakse of Roemeense achtergrond.

Van de 16 tot 17-jarige Rotterdamse meisjes is 0,4% moeder.⁸⁴ Dit stedelijk gemiddelde staat in schril contrast met het percentage meisjes met een Dominicaanse achtergrond van dezelfde leeftijd: daarvan is 6,5% moeder.

Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse jonge moeders hebben relatief vaak een partner.⁸⁵ Jonge moeders met een Dominicaanse, Kaapverdische of Surinaamse achtergrond vaak niet.

8. Discriminatie

De jaarlijkse Omnibusenquête van de gemeente Rotterdam laat zien dat 26% van alle Rotterdammers in 2016 discriminatie heeft ervaren.⁸⁶ Het gaat dan om 29% van de Rotterdamse vrouwen en 25% van de Rotterdamse mannen. Vrouwen voelen zich aanzienlijk vaker dan mannen gediscrimineerd op grond van hun geslacht. Daarnaast geven veel vrouwen aan te maken te hebben met discriminatie op grond van 'ras' of huidskleur, nationaliteit en religie. Vooral op straat, tijdens het winkelen, in de eigen woonomgeving en op de werkvloer ervaren zij discriminatie.

Het antidiscriminatiebureau RADAR ontving in 2015 353 meldingen van discriminatie, waarvan er 26 over discriminatie op grond van geslacht gingen. Daarnaast ging ruim de helft van de meldingen van discriminatie op grond van religie, over de islam. Vrouwen die als moslima geïdentificeerd kunnen worden vanwege het dragen van een sluier lopen een groter risico

om slachtoffer te worden van islamofobie. Dit wijst ook het onderzoek van SPIOR uit: in 72% van de geverifieerde incidenten uit Rotterdam-Rijnmond was het slachtoffer een vrouw die zichtbaar moslim is vanwege haar islamitische kleding.⁸⁷

Uit de Omnibusenquête van 2015 valt op dat meisjes en vrouwen en Rotterdammers met een migratieachtergrond maken vaker discriminatie ervaren in het onderwijs dan jongens en mannen en Rotterdammers zonder migratieachtergrond, vooral door leerlingen maar ook door docenten.⁸⁸ Daarnaast geven vrouwen in de leeftijdscategorie 16-24 ook vaker aan dan mannen dat zij gediscrimineerd worden door klanten terwijl ze aan het werk zijn. Discriminatie door de Rotterdamse politie en overheid wordt iets vaker ervaren door mannen dan vrouwen.

9. Mannenemancipatie

In dit Stadsbeeld is de situatie van jongens en mannen op verschillende momenten benoemd. De onderwerpen waarbij ze benoemd worden, zijn dan ook allemaal thema's voor mannenemancipatie in de Rotterdamse context.

De landelijke organisatie Emancipator lanceerde halverwege 2016 een handelingsperspectief voor mannenemancipatie met concrete tips, handvatten en aanbevelingen voor uiteenlopende professionals.⁸⁹

Mannenemancipatie is een kans voor mannen om gender ongelijkheid te stoppen en onderdeel te worden van de oplossing.

De vraag wordt beantwoordt: 'Hoe kan in beleid, interventies, projecten en onderzoek gewerkt worden met mannen, mannelijkheid en mannenemancipatie?'. Het handelingsperspectief gaat concreet in op vier thema's: arbeid en zorg, geweld, seksualiteit en seksuele diversiteit. Volgens Emancipator is mannenemancipatie een kans voor mannen om een einde te maken aan ongelijkheid en onderdeel te zijn van de oplossing. IDEM werkt het onderwerp mannenemancipatie nader uit met

Rotterdamse partnerorganisaties in het Kennisatelier V/M-emancipatie.

- ¹ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ² Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ³ Hek, P. de & Koning, J. de (2015). *Werk en werken in de Rijnmond*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁴ Hek, P. de & Koning, J. de (2015). *Werk en werken in de Rijnmond*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁵ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁶ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁷ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁸ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁹ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ¹⁰ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ¹¹ Minister Bussemaker, *Hoofdlijnenbrief Emancipatiebeleid 2013-2016*, 10 mei 2013, Den Haag.
- ¹² Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ¹³ Rotterdam in Cijfers (2014). [Gemeenteraadsleden naar geslacht en politieke groepering, in 2006 en 2010 en 2014](#). Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ¹⁴ ProDemos (2014). *Onderzoeksrapport: Vrouwen in de gemeenteraden*. Den Haag: ProDemos.
- ¹⁵ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ¹⁶ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ¹⁷ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ¹⁸ Graaf, P.A. de (2015). *Bereikbaarheid arbeidsmarkt Rotterdam- Zuid*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ¹⁹ Graaf, P.A. de (2014). *Vervoersproblematiek Wwb-ers*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ²⁰ Andriessen, I., Fernee, H. & Wittebrood, K. (2014). *Ervaren discriminatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ²¹ Omnibusenquête 2016.
- ²² Gemeente Rotterdam (2015). *Nota prostitutie en seksbranche*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam
- ²³ Gemeente Rotterdam (2014). *Rotterdam #Trendingtopic*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ²⁴ Graaf, P. de (2018). *Feitenkaart inkomensgegevens Rotterdam op gebieds- en buurniveau 2015*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ²⁵ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ²⁶ Portegijs, W. & Brakel, M. van den (2016). *Emancipatiemonitor 2016*. Den Haag: SCP/CBS.
- ²⁷ CBS (2015). [Opnieuw minder mannen economisch zelfstandig](#). Website artikel.
- ²⁸ Moors, F., & Graaf, P.A. de (2013). *Monitor lage inkomens Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ²⁹ Moors, F., & Graaf, P.A. de (2013). *Monitor lage inkomens Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ³⁰ Moors, F., & Graaf, P.A. de (2013). *Monitor lage inkomens Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ³¹ Graaf, P. de (2018). *Feitenkaart inkomensgegevens Rotterdam op gebieds- en buurniveau 2015*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ³² Moors, F., & Graaf, P.A. de (2013). *Monitor lage inkomens Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ³³ Boom, J. de, Weltevreden, A., Wensveen, P. van, Seidler, Y., San, M. van, & Hermus, P. (2014). *Rotterdamse Risicogroepen 2014*. Onderzoek en Business Intelligence.
- ³⁴ Hek, P. de & Koning, J. de (2015). *Werk en werken in de Rijnmond*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ³⁵ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ³⁶ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ³⁷ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ³⁸ Fischer, T. & Sprado, B. (2017). *Seksuele straatintimidatie in Rotterdam*. Rotterdam : Erasmus Universiteit Rotterdam. ,
- ³⁹ Gemeente Rotterdam (2017). *Aanpak Seksuele straatintimidatie 2017-2019*. Rotterdam : Gemeente Rotterdam.
- ⁴⁰ GGD Rotterdam-Rijnmond (2016). *Gezondheidsatlas*, <https://ggd-rotterdam.buurtmonitor.nl/>.
- ⁴¹ Gemeente Rotterdam (2015). *Actieprogramma Veilig Thuis 2015-2018*. Rotterdam: GGD Rotterdam-Rijnmond.
- ⁴² Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁴³ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.

- ⁴⁴ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁴⁵ Nanhoe, A. (2011). *Pionieren in de mannenopvang*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- ⁴⁶ Inspectie Jeugdzorg / Inspectie voor de Gezondheidszorg (2017). De kwaliteit van Veilig Thuis Rotterdam Rijnmond. Stap 2. Utrecht : Inspectie Jeugdzorg / Inspectie voor de Gezondheidszorg.
- ⁴⁷ Gemeente Rotterdam (2016). *Verborgten Vrouwen* : Informatieblad Februari 2016.
- ⁴⁸ Drost, L., Goderie, M., Flikweert, M. & Tan, S. (2012). *Leven in gedwongen isolement. Een verkennend onderzoek naar verborgen vrouwen in Amsterdam*. Utrecht : Verwey-Jonker Instituut.
- ⁴⁹ Musa, S. & Diepenbrock, E (2013). *Verborgten vrouwen: een vergeten groep*. Den Haag: Stichting Femmes for Freedom.
- ⁵⁰ GGD Rotterdam-Rijnmond (2015). [Aanpak verborgen vrouwen nu ook in Feijenoord](#). Website artikel.
- ⁵¹ Gemeente Rotterdam (2017). *Profiel sleutelpersonen*. Informatieblad maart 2017
- ⁵² Bakker, H. & Storms, O. (2016). *Factsheet 'De meldcode bij vermoedens van eerge-relateerd geweld'*. Utrecht: Movisie.
- ⁵³ VNG (2016). *Het Verdrag van Istanbul*. Den Haag : Vereniging van Nederlandse Gemeente (VNG)
- ⁵⁴ Musa, S. & Diepenbrock, E (2013). *Verborgten vrouwen: een vergeten groep*. Den Haag: Stichting Femmes for Freedom.
- ⁵⁵ Centrum Voor Dienstverlening (2011). *Methodiekb beschrijving: CVD Echte Mannen*. Rotterdam: CVD.
- ⁵⁶ Donna Daria (2013). *Themanieuwsbrief Mannen in 't Vizion*. Rotterdam: Kenniscentrum Emancipatie Donna Daria.
- ⁵⁷ Boom, J. de, Weltevreden, A., Wensveen, P. van, Seidler, Y., San, M. van, & Hermus, P. (2014). *Rotterdamse Risicogroepen 2014*. Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁵⁸ Boom, J. de, Weltevreden, A., Wensveen, P. van, Seidler, Y., San, M. van, & Hermus, P. (2014). *Rotterdamse Risicogroepen 2014*. Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁵⁹ Boom, J. de, Weltevreden, A., Wensveen, P. van, Seidler, Y., San, M. van, & Hermus, P. (2014). *Rotterdamse Risicogroepen 2014*. Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁶⁰ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁶¹ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁶² Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁶³ Merens, A. (2013). *Factsheet gezondheid van vrouwen en mannen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ⁶⁴ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁶⁵ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁶⁶ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁶⁷ Women Inc.2016. [Minister Schippers investeert in onderzoek naar depressie bij jonge vrouwen](#). Website artikel.
- ⁶⁸ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁶⁹ ZonMw (2015). *Kennisagenda gender en gezondheid*. Den Haag: ZonMw.
- ⁷⁰ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁷¹ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁷² Gemeente Rotterdam (2016). *Actieprogramma 'Ste-vige Start 2016-2020'*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- ⁷³ Omnibus enquête 2016.
- ⁷⁴ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁷⁵ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁷⁶ Echtelt, van P., Croezen, S., Vlasblom, J.D., Voogd-Hamelink, M. de (2016). *Aanbod van arbeid 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ⁷⁷ Portegijs, W., Cloin, M., Roodsaz, R. & Olsthorn, M. (2016). *Lekker vrij?!*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ⁷⁸ Dujardin, M. (2014). *Mantelzorgers in Rotterdam 2007-2013*. Rotterdam : Onderzoek en Business Intelligence – Gemeente Rotterdam.
- ⁷⁹ Graaf, P. de (2018). *Mantelzorgers in Rotterdam 2007-2017*. Onderzoek & Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁸⁰ Josten, E. & Boer, A. de (2015). *Mantelzorg en betaald werk bij vrouwen en mannen. Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken, 4*.
- ⁸¹ Gerts, D. (2014). *Decentralisatie van beleid en de gevolgen voor vrouwen*. Brief van de Nederlandse Vrouwen Raad aan de minister van OCW en SZW, en staatssecretaris van VWS. Den Haag, 26 augustus 2014.
- ⁸² Boom, J. de, Y. Seidler, A. Weltevrede, P. van Wensveen, M. van San en P. Hermus (2015). *Rotterdamse groepen 2015. Een monitor van de maatschappelijke positie van Rotterdamse groepen*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- ⁸³ Boom, J. de, Y. Seidler, A. Weltevrede, P. van Wensveen, M. van San en P. Hermus (2015). *Rotterdamse groepen 2015. Een monitor van de maatschappelijke positie van Rotterdamse groepen*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- ⁸⁴ Boom, J. de, Y. Seidler, A. Weltevrede, P. van Wensveen, M. van San en P. Hermus (2015). *Rotterdamse groepen 2015. Een monitor van de maatschappelijke positie van Rotterdamse groepen*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

⁸⁵ Boom, J. de, Y. Seidler, A. Weltevrede, P. van Wensveen, M. van San en P. Hermus (2015). *Rotterdamse groepen 2015. Een monitor van de maatschappelijke positie van Rotterdamse groepen*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

⁸⁶ Omnibusenquête 2016.

⁸⁷ SPIOR (2016). *Islamofobie in Zicht*. Rotterdam: SPIOR.

⁸⁸ Jung, M. (2016). *Discriminatie in Rotterdam*. RA-DAR/IDEM Rotterdam.

⁸⁹ Emancipator (2016). [Handelingsperspectief Mannen-emancipatie](#). Website.